

запропонована їх система є ста-
пою й не може розвиватись і
вдосконалюватись, особливо з
вдоду на багатоаспектність і

складність такого процесу, як роз-
робка довготривалої й узгодже-
ної кримінологічної політики дер-
жави.

Список літератури: 1. Бабаев М.М. Теоретические основы криминологического исследования социально-демографических процессов в СССР. – М.: Би., 1975. – 38 с.
2. Дагель П.С. Проблемы советской уголовной политики. – Владивосток: Изд-во ДГУ, 1982. – 123 с.
3. Данышин І., Зелінський А. Кримінальна політика: за і проти// Право України. – 1998. – № 8. – С. 29-35.
4. Зеленецький В.С. Общая теория борьбы с преступностью. Концептуальные основы. – Харьков: Основа, 1994. – 321 с.
5. Зелінський А.Ф. Криминологія. Курс лекцій. – Харьков: Прапор, 1996. – 260 с.
6. Криминологія: запрошення до дискусії. Монографія / Авт. кол.: О.В. Баляба, Е.В. Віленська, Е.О. Дідоренко та ін. – Луганськ: РВВ ЛІВС, 2000. – 318 с.

Надійшла до редакції 03.03.2008 р.

УДК 343.261(477)

В.М. Харченко, канд. юрид. наук, доцент
Національна юридична академія України
імені Ярослава Мудрого, м. Харків

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ Й ВИКОНАННЯ ПОКАРАННЯ У ВИДІ ДОВІЧНОГО ПОЗБАВЛЕННЯ ВОЛІ

За роки існування в Україні покарання у виді довічного поз-
бавлення волі вітчизняна крими-
нально-виконавча система нако-
пичила певний досвід його вико-
нання. Якщо у 2001 р. таке пока-
рання відбували 532 засуджених,
то у 2002 р. їх нараховувалось
вже 730, у 2003 р. – 761, у тому
числі 6 жінок, а у 2005 р. – 1064, у

тому числі 15 жінок [8, с.166]. За
іншими даними чисельність цих
засуджених на кінець 2005 р.
складала вже 1175 осіб [2, с. 204].
У червні 2008 р. за даними Дер-
жавного департаменту України з
питань виконання покарань (далі
– Держдепартамент) кількість
довічно ув'язнених складала 1536
осіб, з них 16 жінок [6].

В останній час науковцями, практичними працівниками і правознавцями робляться певні спроби загострити увагу на окремих проблемах виконання довічного позбавлення волі. Серед авторів публікацій із зазначених проблем слід відзначити О.В. Беца, О.П. Букалова, Т.В. Дуюнову, В.П. Севастьянова, С.І. Скокова, А.Х. Степанюка, В.М. Трубнікова, О.І. Фролова та ін. [Див.: 1-3; 5-11].

Порядок та умови виконання зазначеного покарання регулюються насамперед гл. 22 Кримінально-виконавчого кодексу України (Далі – КВК) [4, с.180, 181], норми якого конкретизуються й доповнюються відомчим нормативним актом – Правилами внутрішнього розпорядку установ виконання покарань, затвердженими наказом Держдепартаменту 25 грудня 2003 р., №275 (розд. IV) (Далі – Правила) [4, с. 255-258].

На виконання постанови Кабінету Міністрів України від 20 червня 2000 р., № 986 «Про заходи щодо зміцнення матеріальної бази органів та установ кримінально-виконавчої системи на 2000-2004 роки», а також з метою приведення умов тримання осіб, засуджених до довічного позбавлення волі, у відповідність до вимог КВК, упродовж 2001-2004 років введено в дію близько 1000 місць для їх тримання. У 2005 р. в секторах максимального рівня

безпеки для таких осіб додатково створено понад 200 місць [Див.: 9, с. 345]. У жовтні 2005 р. частково вирішено проблему відбування цього покарання засудженими жінками: на базі Качанівської жіночої колонії № 54 у м. Харкові створено сектор для тримання таких жінок. Отже, відповідно до ст.150 КВК засуджені до довічного позбавлення волі відбувають покарання у виправних колоніях максимального рівня безпеки .

Вважаємо цілком справедливими зауваження деяких дослідників щодо змісту цієї статті КВК, які зводяться до того, що вона мала б містити в собі певні відсильні норми стосовно місця відбування покарання у виді довічного позбавлення волі засудженими жінками, а також особами, які стали інвалідами, хворими, і засудженими, яким смертна кара була замінена на позбавлення волі [8, с. 166, 167].

Згідно з ч. 2 ст. 150 КВК і п. 24 Правил особи, засуджені до довічного позбавлення волі, розміщуються в приміщеннях камерного типу, окремо від інших, як правило по 2 особи. У необхідних випадках з метою захисту засудженого від можливих посягань на його життя з боку інших засуджених чи запобігання вчиненню ним нового злочину або за наявності медичного висновку за мотивованою постановою начальника ко-

лонії його можуть тримати в оди-ночній камері. Чоловіків, засудже-них до довічного позбавлення волі розміщують у камерах з дот-риманням умов роздільного три-мання, передбачених ст. 92 КВК.

Остання вимога визначена Правилами. На нашу думку, вона є не досить зрозумілою, оскільки ст. 92 КВК, до якої відсилають Правила, є універсальною і сто-сується питань роздільного три-мання засуджених до позбавлен-ня волі у виправних і виховних колоніях усіх видів режиму. Більшість із таких вимог, визна-чених цією нормою, взагалі ніяк не стосуються організації вико-нання покарання у виді довічно-го позбавлення волі (наприклад: роздільне тримання непов-нолітніх і дорослих; уперше за-суджених до позбавлення волі і тих, хто раніше відбував покаран-ня у виді позбавлення волі; тих, хто вчинив умисні злочини й осіб, які вчинили злочини з необереж-ності та ін.).

Критеріїв роздільного три-мання засуджених до довічного позбавлення волі, вважаємо, має бути тільки два – стать і психоло-гічна несумісність проживання. До речі, в абз. 1 п.24 Правил за-значається, що такі особи за виз-наченням адміністрації трима-ються окремо від інших засудже-них та осіб, узятих під варту, в окремих камерах залежно від площі останніх, психологічної су-

місності.

Порядок виконання покаран-ня у виді довічного позбавлення волі визначається ст. 151 КВК і пунктами 23-25 Правил, де вка-зуються певні особливості по-рядку й умов тримання довіч-но ув'язнених. Разом із цим ч. 2 ст. 151 КВК встановлює, що за за-гальним правилом на осіб, які відбувають таке покарання, по-ширюються права й обов'язки за-суджених до позбавлення волі, передбачені ст. 107 цього Кодек-су. Логічно з цього випливає: оскіль-ки засуджені до довічного позбав-лення волі відбувають покаран-ня в колоніях максимального рівня безпеки, їм мають надава-тися ті ж права, які передбачені ст. 107 КВК, з особливостями, визначеними ч. 2 ст. 140 для осіб, які відбувають покарання в коло-ніях максимального рівня безпе-ки, а саме:

– витратити на місяць для придбання продуктів харчування і предметів першої необхідності гроші, зароблені у виправній ко-лонії, в сумі до 70% мінімального розміру заробітної плати;

– отримувати щомісяця ко-роткострокове побачення;

– один раз на 3 місяці одержувати тривале побачення.

Але, проаналізувавши поло-ження ч. 5 ст. 151 КВК, слід пого-дитися з думкою деяких фахівців, що вимоги цієї норми суттєво зву-жують права засуджених [8,

с. 167]: зазначена норма встановлює, що засуджені до довічного позбавлення волі мають право:

– витратити на місяць для придбання предметів харчування і предметів першої потреби гроші, зароблені в колонії, в сумі до 50% мінімального розміру заробітної плати;

– одержувати один раз на 6 місяців короткострокове побачення.

До помилки законодавця, як вбачається, слід також віднести й те, що в ч. 5 ст. 151 КВК бракує посилання на ознаки статі засуджених; тому здається можливим припустити, що її норми (оскільки вони є спеціальними) поширюються й на жінок, засуджених до довічного позбавлення волі. Однак зі змісту ч. 2 ст. 18 КВК випливає, що ці жінки відбувають покарання у виправних колоніях середнього рівня безпеки, де умови тримання засуджених є більш м'якими (інші обсяг сум щомісячних витрат, кількість побачень та ін.).

З урахуванням особливого ставлення й уваги законодавця до порядку й умов відбування покарання у виді позбавлення волі засудженими жінками у главі 21 КВК, де визначаються особливості їх тримання у виправних колоніях, слід було б передбачити норми й щодо особливостей відбування довічного позбавлення волі цією категорією ув'язне-

них.

Як способи подолання такої неузгодженості норм КВК, пропонуємо обрати 2 можливі шляхи:

1) привести зміст ст. 151 КВК у відповідність з іншими його нормами, що окреслюють правовий статус засуджених, які відбувають покарання: чоловіки – в колоніях максимального рівня безпеки, жінки – в колоніях середнього рівня безпеки.

2) побудувати зміст ст. 151 КВК в такий спосіб, щоб у ній детальніше й більш розгорнуто було визначено правовий статус засуджених до довічного позбавлення волі – як жінок, так і чоловіків – без посилання на інші норми цього Кодексу. Прикладом такого підходу може стати відомчий нормативний акт Департаменту – Правила внутрішнього розпорядку установ виконання покарань.

Так, у п. 23 вказаних вище Правил, зазначено, що особи, які відбувають покарання у виді довічного позбавлення волі, несуть обов'язки й користуються правами людини й громадянина, за винятком обмежень, визначених законами України, КВК й вироком суду для цієї категорії засуджених. На них у повному обсязі поширюються основні права й обов'язки засуджених до позбавлення волі, визначені КВК України, Правилами й іншими нормативно-правовими актами Департа-

менту.

Деякі зауваження, вважаємо, слід висловити щодо організації суспільно корисної праці засуджених до довічного позбавлення волі. За ч. 3 ст. 151 КВК вони залучаються до праці тільки на території колонії з урахуванням вимог тримання їх у приміщеннях камерного типу, тобто вони повинні працювати тільки в камерах. Цілком зрозуміло, що подібні умови організації праці даної категорії ув'язнених навіть за умови належної її організації не дозволять їм мати високі заробітки і роблять неможливим не тільки відрахування за виконавчими листами, а й відшкодовування витрат на їх утримання, порядок якого закріплено в ст. 121 КВК (з нарахованого засудженому заробітку відшкодовується вартість його харчування, одягу, взуття, білизни, комунально-побутових та інших послуг).

Дехто з науковців вважає, що суспільно корисна праця засуджених до довічного позбавлення волі, на відміну від праці засуджених до позбавлення волі на відповідний строк, втратила свою ресоціалізаційну роль і про неї можна вести мову лише як про засіб пристосування ув'язнених до умов відбування покарання й підтримки, так би мовити, людського обличчя. У такому значенні виправна мета залучення засуджених цього типу до праці має

сприйматися скоріше як оздоровча. До того ж суттєву вагу в умовах довічного позбавлення волі набуває сублімація – переведення енергії цих осіб у позитивне русло [3, с. 260].

Жвава дискусія серед учених і фахівців-практиків розгорнулася сьогодні й навколо питання про цілі досліджуваного нами покарання й у зв'язку з цим – про можливість дострокового звільнення від його відбування.

У переважній більшості країн лише деякі особи, засуджені до довічного позбавлення волі, залишаються у в'язницях до кінця свого життя. Значна їх чисельність може розраховувати на звільнення через певний час. При цьому після виходу на свободу довічно ув'язнені живуть під наглядом відповідних органів а за невиконання певних вимог можуть бути знову відправлені в місця позбавлення волі. [7, с. 204]

Дострокове звільнення довічно ув'язнених від відбування покарання передбачає й законодавство України. Так, згідно з Положенням про порядок застосування помилування, затвердженого указом Президента України від 19 липня 2005 р., №1118/2005 [4, с. 449-452], засуджені до довічного позбавлення волі можуть звертатися з клопотанням про помилування після відбуття не менше 20 років призначеного покарання. Стаття 87 КВК вста-

новлює, що актом помилування може здійснюватися заміна засудженому призначеного судом покарання у виді довічного позбавлення волі на позбавлення волі на строк не менше 25 років. І лише після такої заміни у випадку акту амністії в засудженого виникає право на умовно-дострокове звільнення, передбачене ст. 81 КК. За п. 3 ч. 3 ст. 81 КК таке право в засудженого може виникнути після фактичного відбуття ще трьох четвертих визначеного 25-річного строку позбавлення волі, що за наявності інших формальних обставин становить 18 років 6 місяців. Таким чином, за висновком В. П. Севастьянова, строк перебування в місцях позбавлення волі таких осіб становитиме 38 років 6 місяців. При цьому 88,3% засуджених до довічного позбавлення волі мають надію на звільнення від відбування цього покарання [8, с. 169].

З огляду на наведені міркування, виникає питання про визначення цілей покарання у виді довічного позбавлення волі. У науковій правовій літературі зустрічаються різні погляди на цю проблему. Так, О. В. Беца вважає, що при призначенні й виконанні цього виду покарання за мету не ставиться виправлення засудженого, а зводиться вона лише до спеціальної й загальної превенції [1, с. 8].

На думку А. Х. Степанюка,

надзвичайно суворі умови тримання довічно ув'язнених осіб переконливо свідчать, що український законодавець таки зневірився в можливості їх виправлення, а це означає, що персоналові установ виконання покарання не висуваються вимоги виправляти й перевиховувати цих осіб у процесі соціально-педагогічної діяльності чи соціально-психологічної роботи з ними [7, с. 65].

Т. В. Дуюнова зазначає, що мета виправлення є досить актуальною щодо засуджених до довічного позбавлення волі, а соціально-виховна робота з ними повинна спрямовуватись на формування й закріплення в них прагнення до заняття суспільно корисною діяльністю, сумлінного ставлення до праці, дотримання вимог законів та інших прийнятих у суспільстві правил поведінки, підвищення їх загальноосвітнього й культурного рівнів, як це визначено у ст. 123 КВК. Адже, з її погляду, Україна рано чи пізно обов'язково дійде думки про доцільність застосування до цієї категорії осіб дострокового звільнення, а це вже зараз вимагає задуматись над критеріями оцінки їх виправлення й особливостями соціально-виховної роботи з ними [2, с. 206].

Як вбачається, такі критерії можуть бути важливими не тільки для визначення можливості дострокового звільнення довічно ув'яз-

нених, а й для зміни умов їх тримання (залежно від того чи іншого ступеню такого виправлення) в бік пом'якшення під час відбування самого покарання.

Досить цікавою з цього приводу є інформація начальника управління соціально-виховної і психологічної роботи Держдепартаменту С.І. Скокова про те, що цим відомством розробляється концепція поетапної зміни умов тримання засуджених до довічного позбавлення волі, яка передбачатиме можливість поступового полегшення цих умов шляхом перевodu таких ув'язнених на безкамерне тримання. Згідно з концепцією буде запропоновано внести відповідні зміни й до чинного кримінально-виконавчого законодавства [9, с. 350-351]. Оцінюючи такі пропозиції з точки зору дослідника цієї проблеми, залишається побажати якомога скорішого їх втілення в життя на законодавчому рівні.

Необхідність суттєвого вдосконалення нормативно-правової бази виконання довічного позбавлення волі стала очевидною в результаті вивчення досвіду, накопиченого органами й установами кримінально-виконавчої системи за 7 років існування цього виду покарання. Вагомою частиною такого досвіду є соціологічні напрацювання як учених-пенітенціаристів, так і практиків – представників кримінально-виконав-

чої служби. Найбільший інтерес викликають дослідження особистості тих, хто відбуває сьогодні покарання у виді довічного позбавлення волі. Їх результати висвітлили у своїх роботах такі вчені й фахівці, як О.І. Фролов, В.П. Севастьянов, С.І. Скоков, Т.В. Дуюнова та ін.

Так, управлінням соціально-виховної і психологічної роботи Держдепартаменту у 2005 р. було проведено дослідження довічно ув'язнених шляхом аналізу їх психологічних характеристик (охоплено 1021 особу) [9, с. 347-349].

За віковими ознаками найбільшою виявилась група віком 18-39 років (74 %). Як відомо, для цього віку властиві прагнення до самоствердження, пошуки власної життєвої позиції, підвищена життєва активність. 21% довічно ув'язнених становлять особи віком 40-49 років (214 осіб), 4,6% – 50-59 років (47 осіб), 0,7% – понад 60 років (7 осіб). Як бачимо, переважну більшість цих людей складають засуджені молодого та середнього віку.

Переважна більшість ув'язнених є неодруженими (63%), 28% – перебувають у шлюбі, 9% – розлучені, 0,8% – до засудження перебували у цивільному шлюбі й 0,7% – удівці. Лише у 18% засуджених є діти.

За даними В.П. Севастьянова, 33% групи засуджених до довічного позбавлення волі, яку він

дослідив, мали постійну роботу до засудження, 26,6% були зайняті тимчасово, 35,1% не працювали взагалі [8, с. 171]. Доволи цікавим при цьому є те, що дослідження 2001 р. встановили, що на той час 77,7% довічно ув'язнених до засудження ніде не працювали й не навчалися, а 14,4% мали постійну роботу [7, с. 74].

Кримінологічний аналіз ув'язнених цього типу свідчить, що 49% з них раніше не мали кримінального досвіду й були притягнуті до кримінальної відповідальності уперше, 22% до такої відповідальності притягалися й раніше, 15% – притягалися двічі, 8% – тричі, 3% – чотири рази, 3% – п'ять і більше разів.

Понад половини розглядуваної категорії осіб (56%) раніше не мали досвіду перебування в місцях позбавлення волі.

Що стосується ставлення засуджених до довічного позбавлення волі до вчинених злочинів, то 28% з них повністю визнають свою вину, 42% – визнають вину частково й міру покарання вважають занадто суворою, решта – (близько 30%) – вини не визнають.

Частина засуджених до довічного позбавлення волі (13%) потребує підвищеної уваги з боку адміністрації установ виконання покарань, тому поставлені на профілактичний облік. З них 7% (72 особи) схильні до самогуб-

ства чи членушкодження, 3% (28 осіб) – до здійснення втечі, 1,1% (12 осіб) – до нападу на адміністрацію, майже 2% (10 осіб) – поставлено на інші види обліку.

Одним з головних критеріїв оцінки ступеня соціальної небезпеки засуджених до довічного позбавлення волі адміністрація установ виконання покарань вважає рівень їх агресивності, що безпосередньо пов'язано з характером учинених ними злочинів. За формою агресії для 70% засуджених притаманні прояви непрямої агресії (поширення пліток, раптові вибухи емоцій, спрямовані проти інших осіб); для 17% властиве використання фізичної сили; 6% схильні до аутоагресії (самогубство, членушкодження); 3% виявляють агресію у виді вираження негативних почуттів (крик, сварка, прокльони); 3% не довіряють іншим, оскільки переконані у тому, що оточуючі можуть завдати їм шкоди; 0,7% активно виявляють дратівливість (готові при найменшому збудженні поводитися зухвало, нахабно, грубо); 0,4% можуть свій прояв агресії спрямувати проти адміністрації установи (у цих осіб вона коливається від пасивних до активних дій – проти встановлених правил, вимог тощо).

Дослідники розглядуваної нами проблеми зазначають, що для засуджених цієї категорії, які перебувають у місцях позбавлен-

ня волі понад 10 років, характерно більш високий рівень емоційної напруги, підвищена агресивність, депресивні стани. Для багатьох з них притаманне таке явище, як артизм (замкнутість у собі, відрив від реальності, фантазування), що є своєрідною формою психологічного захисту. Водночас артизм у таких осіб може бути передвісником розладів психічної діяльності [9, с. 349].

Розглянуті в цій статті питання й означені в ній проблеми щодо правового забезпечення й організації виконання покарання у виді довічного позбавлення волі

свідчать про нагальну потребу подальших комплексних досліджень окремих питань у цій галузі, метою яких мають стати конкретні пропозиції по вдосконаленню кримінально-виконавчого законодавства в частині, що стосується порядку й умов виконання цього найсуворішого кримінального покарання – довічного позбавлення волі. Підґрунтям цього має стати вже набутий вітчизняний досвід, існуючі наукові доробки, а також всебічне вивчення світового досвіду організації виконання такого покарання.

Список літератури: 1. Беца О. В. Довічне позбавлення волі: яким йому бути // Актуальні проблеми забезпечення тримання та соціально-психологічної роботи із особами, засудженими до тривалих строків та довічного позбавлення волі: Інформ. бюл. за матер. тренінг-семінару (24-25 січ. 2002 р., м. Житомир). – К., 2002. – С. 8. 2. Дуюнова Т. В. Окремі питання виконання покарання та звільнення від його відбування засуджених до довічного позбавлення волі // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Кроссроуд, 2006. – Вип. 11. – С. 201-206. 3. Дуюнова Т. В. Організація праці засуджених до довічного позбавлення волі // Питання боротьби зі злочинністю: Зб. наук. пр. – Х.: Кроссроуд, 2006. Вип. 12 – С. 257-261. 4. Кримінально-виконавче право: Зб. норм.-прав. документів / Уклад. А. Х. Степанюк. – Х.: Право, 2005. – С. 449-452. 5. Кримінально-виконавче право України: Підручник для студ. юрид. спеціальностей вищ. навч. закл. / За ред. А. Х. Степанюка. – Х.: Право, 2005. – 256 с. 6. Офіц. сайт Департаменту України з питань виконання покарань: www.kvs.gov.ua 7. Пожизненное заключение: Международные стандарты и практика в Украине и за рубежом / Сост. А. П. Бухалов. – Донецьк: Дон. меморіал, 2001. – 152 с. 8. Севастьянов В. П. Довічне позбавлення волі: проблеми правового регулювання та практики виконання // Вісн. Нац. ун-ту внутр. справ. – Вип. 33 – Х.: Нац. ун-т внутр. справ, 2006. – С. 166-174. 9. Скоков С. І. Виконання покарань у виді довічного позбавлення волі: правові та соціальні аспекти // Проблеми пенітенціарної теорії і практики: Щоріч. бюл. – Вип. 10. – К: КЮІ КНУВС, 2005. – С. 344-351. 10. Фролов О. І. Кримінологічна характеристика осіб, засуджених до довічного позбавлення волі // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. пр. – 2002. – №3. – Донецьк: Дон. ін-т внутр. справ. – С. 170-179. 11. Фролов О. І. Компаративістський аналіз проблем довічного позбавлення волі // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: Зб. наук. пр. – 2005. – №1. – Донецьк: Дон. ін-т внутр. справ, 2005. – С. 209-220.

Надійшла до редакції 10.12.2007 р.